
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 1, 2008 (год. XVII), ISSN 0861-7902

Светлана АТАНАСОВА

ФУНКЦИИ НА ЛИЧНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В СИГНАЛИЗИРАНЕТО, ИЗГРАЖДАНЕТО И ПРОМЯНАТА НА СТРУКТУРАТА НА УЧАСТИЕ В РАЗГОВОРА

This paper is about the role of personal pronouns as contextualization cues. Contextualization cues are indexical signs and as such personal pronouns have a very important role in signaling the social relations between the participants in a given speech event. The problem is discussed from the Whorfian perspective. Contextualization cues are culturally relative in the sense that they can be different not only for speakers of different languages, but also for different speakers of the same language. Their interpretation depends heavily on the local practices and principles of language use.

I. част: Роли на участие и начини на изразяването им в езика

В съпоставка между материал на български език и материал на английски език разглеждаме съотношението между граматическата категория *лице*, изразена в личното местоимение (и/или глаголното окончание) и реалните участници в разговора. Анализираме две радиопредавания – “Ideas in Action” от езиковия корпус BNC (British National Corpus) и “Психология и здраве”, излъчено по програма “Христо Ботев” на БНР на 13. 03. 2006. Водещо твърдение в дискусиата и анализа е, че съотношението *едно местоимение* ∴ *едно лице* невинаги е в сила, а граматическото лице невинаги отразява точно реалното разположение на участниците в разговора. С други думи, структурата на участие не съответства задължително на граматическата парадигма.

В традиционната граматическа подредба, залегнала в изследванията на български и английски езиковеди (Пашов 1989, Ницолова 1986, ГСБКЕ 1983, Странг 1968, Лайънз 1977 и др.), първо лице е лицето, което говори, или авторът на съобщението. Второ лице е лицето, към което е отправено съобщението, или лицето, на което се говори. Първо и второ лице са събеседниците, поначало лица (хора), участници в речевия акт. Трето лице е лицето или предметът, за който се говори. В тази парадигма единствено трето лице (ако е лице, а не предмет) дава възможност за присъствие на повече от един участник в дадено речево събитие.

Традиционната парадигма е егоцентрично ориентирана (Странг 1968: 116, Лайънз 1977: 638 и др.) и това гледище откриваме дори в по-съвременни изследвания с прагматична насоченост (Илиева 2004). Според представата за егоцентричната организация на местоименната система всяко едно граматическо лице зависи от разположението на своя референт в конкретния речеви акт спрямо говорещия. В този смисъл първото лице избира ролята си на говорещ и определя появата на второто лице в комуникативния процес. Третото лице не е участник в речевата ситуация.

1. Ролите на участие в прагматична рамка

С. Левинсън (1983) обобщава, че при компонентния анализ традиционните граматически различия се изразяват чрез следните семантични характеристики: за първо лице – [+Г] *говорещ*, за второ лице – [+А] *адресат*, а за трето лице – [-Г, -А], като на третото лице не се дава специална роля на участие в разговора. Левинсън (1983) предлага и разработва самостоятелна прагматична рамка, отразяваща ролите на участие в разговора. В тази рамка местоименията се разглеждат като деиктичните понятия (значението им се тълкува само във връзка с конкретната ситуация). Макар и свързани с традиционната граматическа категория, ролите на участие не се “подреждат” безпроблемно в класическите първо, второ и трето лице и това налага описанието им чрез самостоятелна прагматична рамка. Тази рамка отразява както самите роли на участие, така и различната им степен на граматикализация в различните езици. Според класификацията на Левинсън (1983), *говорещият* (*speaker, spokesman*) може да бъде различен от *източника* на едно изказване (*source*), *възприемащият* (*recipient*) – различен от *обекта* (*target*), а *стоящият отстрана* (*hearer, bystander*) – различен и от *адресирания* и от *обекта* (*addressee and target*). Понякога тези различия са

граматикализирани по не толкова явен начин, а двете основни роли на участие – *говорещ* и *адресат* не са единствените, които могат да станат обект на изразяване на граматически различия. На страната-неучастник в разговора, също може да бъде отредена роля и въз основа на това разграничаваме две основни групи на участие: *упълномощени (ratified)* и *неупълномощени (unratified participants)* участници (Левинсън 1983: 72, по-подробно Гофман 1981). В една идеализирана ситуация *говорещият* и *адресатът* са упълномощени да участват, а останалите – не.

В сферата на прагматиката попадат също и проблемите на социалния деиксис, свързани със социалните различия, които ролите на участие отразяват. Левинсън (1983: 89) отнася проблемите на социалния деиксис към онези елементи в езиковата структура, които отразяват социалната идентичност на участниците или социалните връзки между тях. Авторът разграничава понятието социален деиксис както от чисто прагматичните, така и от социолингвистичните проблеми. Въпреки тясната им връзка (невъзможно е да се опише явлението деиксис като единствено езиково и изчистено от социални елементи), между двата вида проблеми може да се очертае граница. Социалният деиксис изучава граматикализацията или закодирането в езиковата структура на социална информация. Социолингвистиката се занимава предимно с изучаване на употребата на езика в реални и конкретни ситуации. Във връзка с близостта между социолингвистичните и прагматичните проблеми при анализа на местоименната употреба се интересуваме както от латентните значения на местоименията, така и от латентните начини на изразяване за категорията *лице*.

2. Участниците в комуникацията в социолингвистична перспектива

Изложените по-горе проблеми ни отвеждат към такива подходи при анализа на дискурса, които биха поставили в по-различна светлина отношението между местоименната система и ролите на участие. Интеракционната социолингвистика се стреми да обясни “процеса и резултата от социалното взаимодействие посредством знанията за езика и неговото функционално използване в речта” (Пачев 2001: 236). Основни представители на това научно направление са Джон Гъмпърц (антрополог) и Ървин Гофман (социолог). При подхода на интеракционната социолингвистика индивидуалният речев избор играе решаваща роля, тъй като носи важно социално значение и интерпретативни по-

следствия. Изключително внимание се обръща на символно-индексалните функции на езика, който притежава свойството да отразява социални значения (групова принадлежност, социален статус и др.) на макроравнище и да определя значението на това, което участникът в общуването казва и върши в определено социокултурно време и пространство (да създава значения на микроравнище).

3. Участници и роли

Уместно е да отделим внимание на понятието “участник”. В своя етнографски ориентиран подход към речта и комуникацията Хаймс (1977) отхвърля егоцентричната концепция за *говорещия* като централна и определяща роля в системата на категорията *лице*. Според Хаймс представата за речевата ситуация като състояща се от *говорещ* и *слушаш* е непълна и едностранчива. Този модел на *говорещия* и *слушания* включва понякога прекалено много, понякога прекалено малко, а понякога неправилните участници (Хаймс 1977: 53). В замяна на това той предлага понятието “участник” като универсално измерение в разговора. Понятието “участник” не е тясно обвързано нито с първото, нито с второто, нито с третото лице. Всеки участник в общуването може да бъде изразен чрез всяко лице на определен етап на дадено комуникативно събитие. Следователно всеки участник има на разположение целия набор от местоименни форми, за да изрази различните роли, които приема в разговора.

Гофман (1981) прецизира понятията “говорещ” и “слушаш”, разглеждайки ги като състоящи се от други елементи. Понятието “слушаш” не се ограничава само с възприемачия (recipient). То включва в себе си упълномощени (ratified) и неупълномощени (ungratified) участници (Гофман, 1981: 104). Упълномощеният участник е адресираното лице, а неупълномощените се разделят по-нататък на “подслушвач” (eavesdropper), “случайно дочуващ” (overhearer) и “стоящ от страни” (bystander). В същата книга Гофман (1981: 100-101) отбелязва още, че в една ситуация не е необходимо да имаме само един слушаш (за разлика от традиционната парадигма, в която повече от едно може да бъде само третото лице). Определени събития предполагат наличието на аудитория – урок в класна стая, политическа реч, лекция, пиеса и др. В такъв случай говорещият може да говори на всички, но може да се обръща и само към едно лице. Избраното за адресат лице се посочва чрез поглед или чрез обръщение в звателна форма.

На свой ред, понятието “говорещ” (Гофман, 1981: 103) се члени на “аниматор” (animator), “автор” (author) и “главен актьор” (principal). В това членене наблюдаваме известна йерархия. “Аниматор” (animator), е този, който просто изговаря думите. Това не би могло да се нарече социална роля, а е по-скоро аналитично понятие. Сякаш тази “част” от говорещия е аналогична на възприемащата част от слушателя (recipient). “Автор” (author) е този, който съставя текста и избира отношенията и нагласите (sentiments), изразявани чрез думите. Най-високо в йерархията стои “главният актьор” (principal). Това е този, който защитава дадена позиция, излага убежденията си и поема отговорност за казаните думи. В тази си изява говорещият се възприема не толкова като същество, което притежава ум и тяло, а като личност, която активно изпълнява някаква социално значима роля – член на дадена общност, служебен пост, социална категория, и др. При това положение е възможно даден говорещ в изявата си като главен актьор да смени бързо социалната роля, която изпълнява, но да запази в същото време позициите си на аниматор и автор. В идеалния случай говорещият е едновременно автор, аниматор и главен актьор. Но реалността е далеч от идеалната ситуация.

Гофман (1981: 105) въвежда още едно понятие, наречено “фигура” (figure). Случва се аниматорът да е в същото време и изпълняващ главната роля, т. е. да изпълнява активно дадена социална роля, която да му придава определени права да участва в даден разговор. Много често обаче ние представяме себе си чрез описание в сцена, в която сме “главен герой”. В резултат на това тази представена част от нашето “аз” се явява като един образ (figure) на нашата самоличност, а не част от истинската ни същност.

Разчленяването и прецизирането на ролите на говорещия и слушащия представляват основата за анализ на промените в структурата на участие. Всяка промяна на конфигурацията на участниците в разговора (Гофман, 1981) се нарича промяна в базата (footing). Базата (footing) представлява “ангажиментите, които поемаме спрямо себе си и другите участници, изразени в начина, по който управляваме произвеждането или възприемането на даден изказ” (Гофман цитиран по Пачев 2001: 243). В същата разработка се разяснява, че “това, което показва промяна в базата и ангажиментите, не е просто начинът, по който произвеждаме даден изказ, но също така и видовете средства, отбелязани от Гъмперц като контекстуализиращи знаци” (Пачев 2001: 243).

Структурата на участие (participation framework) също може да претърпява трансформации (Гофман, 1981: 106-109). Много често съвсем съзнателно ние “пренасяме” отношенията на участниците от една характерна за тях социална ситуация в друга, която не е така характерна. Следователно, ние можем да “вграждаме” в разговора интерактивни елементи. Можем да вграждаме и изказвания (например, когато в ролята на аниматор “цитираме” свои или чужди думи, произнесени преди). Всяко едно такова напластяване, всяко вграждане на изказване или отношение сигнализира промяна в разположението на участниците в разговора.

От гледна точка на социалната психология на личността Давис и Харе (<http://www.massey.ac.nz/~aloc/posotion/position.htm>) предлагат понятието *позиция* като алтернативно на понятието *роля*. В “драматургичния подход”, един от чиито представители е Ървин Гофман, ролята определя всяко едно човешко действие, а хората са актьори и изпълняват, често несъзнателно, предварително зададени роли. Ролите се заучават от наблюдение върху това, как другите ги изпълняват, но не се акцентира върху съзнателния избор, нито върху правилата за това, как дадена роля може да се изпълнява при различни обстоятелства. В “наративния подход”, който Дейвис и Харе (<http://www.massey.ac.nz/~aloc/posotion/position.htm>) предлагат, се говори за “позициониране” (positioning), и в него основен елемент е избиращият субект. Субектът намира своето място в разговора не според “заучената роля”, която му определя място в “пиесата”, а според степента на преживяното от него, според опита, който му показва какъв “герой” ще бъде той в “историята”, която се развива. Трябва да отбележим, че в един дискурс могат да се пресичат повече от една истории.

В статията на Дейвис и Харе се разяснява, че дискурсните практики предлагат определени *позиции* за субекта. Всяка *позиция* включва както репертоар от когнитивни и езикови понятия, така и представа за мястото, което човек може да заеме в дискурса, и за правата, които биха го упълномощили да употребява този репертоар. Веднъж заел дадена позиция, човек вижда света от заетата от него гледна точка през призмата на понятията, образите и метафорите, характерни за дискурсната практика, в която е позициониран. И така, индивидът се явява продукт на социално взаимодействие, но не фиксиран и постоянен, а постоянно създаващ се от дискурсните практики, в които участва. За разлика от *ролята* в подхода на Гофман, която е нещо, свързано с ритуала в общуването, *позиционирането* има динамичен характер.

Хората се позиционират в дискурса чрез дискурсни практики, а субективността на индивида се поражда чрез заучаването и употребата на тези практики.

Наративният подход предполага допълнително разчленяване на понятието “роля на участие”. Макар и да се характеризира като едно цяло, личността има множество изяви в дискурса (multiplicities of self), които също са продукт на дискурсните практики. Когато говорят от определена позиция, хората застават там със своята лична “автобиография”, те донасят там опита, който са придобили при говорене от множество други позиции, както и своята морална и емоционална нагласа към съответната дискурсна практика¹.

Близко до гореизложената позиция на Дейвис и Харе е и гледището на Хъдзън (1991). Според него езикът не е нещо автономно и неотделимо от мисленето, културата и действията на хората. Хъдзън (1991) твърди, че говорещите се поставят в едно многоизмерно пространство по отношение на останалата част от обществото и в едно многоизмерно пространство по отношение на останалата част на техния социален живот. Всяко измерение се определя от понятие за типичния говорещ в типичната ситуация.

Езикът се намира в постоянен контакт с мисълта, а хората съхраняват в паметта си, наред с познанията за езика, познания за говорещите, социалните фактори, определящи употребата му и обстоятелствата, свързани с тази употреба. Познанията се съхраняват в паметта във вид на понятия (concepts) и са организирани на базата на идеята за прототипа (Хъдзън 1991, Унгерер и Шмит 1996). Понятия (concepts) са както самите езикови единици, така и значенията им, а така също и свързаните с езика социални категории. Хората, употребяващи даден език, определят и класифицират не само езиковите елементи, но и говорещите на този език чрез понятия, които се основават на идеята за прототипа. Това предполага творчество и гъвкавост при употребата на езиковите елементи в реалния живот, а не просто заучаване на думи, значения, правила на употреба, роли и т. н. (вж. Хъдзън, 1991).

4. Език и участници

Можем да приемем, че представата за комуникативната ситуация, състояща се от говорещ и слушащ, които обсъждат трета, неучастваща страна, е прототипната и идеализирана представа за комуникативна ситуация. Именно тя е “изобразена” в традиционната местоименна сис-

тема. Но реалността показва, че житейските ситуации невинаги съвпадат с идеалната – невинаги и не само двама обсъждат отсъстващия трети. В същия смисъл не винаги и неизменно употребата например на 1 л. ед. ч. еднозначно посочва говорещия. Достатъчно е да си припомним прецизирането на ролите на Гофман. Също така често, несъзнателно и по различни причини, говорещият е склонен да употреби 2 л. ед. ч. или 1 л. мн. ч., за да обозначи себе си, или 3 л. ед. ч., за да посочи събеседника си. По този начин употребата на различни местоимения за изразяване на едно и също лице в зависимост от конкретната ситуация се приближава (или отдалечава) в една или друга степен спрямо прототипната ситуация.

Връзка с идеята за прототипа (вж. Унгерер и Шмит 1991, Хъдзън 1991) има също така и проблемът, който би възникнал при определяне на ролите, които попадат в границите на второто и на третото лице. Знае се, че категориите, базирани на идеята за прототипа, нямат точно определени граници. При това положение роля като например *bystander* “стоящ отстрани” не би следвало да бъде определяна категорично нито като принадлежаща към второ лице (тъй като в класификациите на Гофман (1981) и Левинсън (1983) тя попада в групата на неупълномощени участници), нито като към трето лице (лицето, което не участва в разговора). По-скоро в зависимост от всяка конкретна ситуация и от конкретните участници ролята *bystander* “стоящ отстрани” ще се възприема като повече или по-малко приближаваща се до прототипната представа за второ или съответно трето лице.

5. Личните местоимения като индексикални (контекстуализиращи) знаци

Във връзка с деиктичната функция на местоименията имаме основание да ги разглеждаме като контекстуализиращи знаци. Понятието е предложено от Гъмпърц (1982), според когото контекстуализиращите знаци са сигнализиращи механизми или металингвистични знаци. Те могат да бъдат вербални или невербални и тяхната функция е да отнасят казаното към контекстуалните знания. Контекстуализиращите знаци са “определен вид индексикални знаци, създавани в процеса на речевия акт, които изпълняват своята индексикална функция, като осигуряват фреймовете за интерпретиране на останалата част от лингвистичното съдържание на изказите” (Пачев 2001: 240).

Според Гъмпърц (1982) и Гофман (1981) езикът играе особено активна роля при създаването на социалния свят. Контекстуализиращите

знаци притежават особеното свойство “да променят не само значението на едно съобщение, но също така и структурата на участие в разговора по такъв начин, че както различните намерения, така и различните самоличности могат да бъдат показани чрез фините промени в начина на представяне на изказите.” (Пачев 2001: 243)

Контекстуализиращите знаци са индексикални по характер. В тяхната категория попадат думи като “тук” или “сега”, местоименията за вежливост и др. Това, че са индексикални означава, че не могат да получат пълна интерпретация, освен ако не ги свържем с обстоятелствата на тяхната употреба. Обвързването на значението и интерпретацията с конкретния контекст на употребата на езика на свой ред е обвързано с по-широката социална организация на дадено общество.

В по-широк семиотичен план въпросът за индексикалността ни отвежда към американския философ Чарлз Пърс. Според учението на Пърс всеки знак се характеризира с вътрешна динамика. В триделната представа за знака (състоящ се от обект, репрезентамен и интерпретант), интерпретантът (Чандлър 2001) сам по себе си може да стане знак в съзнанието на интерпретиращия. Съдържанието на даден знак не представлява неговото значение. Значението на знака възниква в процеса на интерпретация. Интерпретацията е активен процес, по време на който се ражда смисълът.

Според типологията на знаците, която Пърс предлага, индексикалните знаци насочват интерпретиращото съзнание към обекта на знака посредством “сляп натиск” (blind compulsion) (вж. Чандлър 2001). За разлика от индекса, символът е конвенционален знак и се интерпретира благодарение на създаден навик. Знаците имат различна степен на конвенционалност и в този смисъл не можем да говорим за чисти икони, индекси или символи. При индекса съществува първоначална връзка между знака и обекта (в терминологията на Пърс обект и репрезентамен). Тълкуването на индексикалния знак не зависи изцяло от интерпретиращото съзнание. При индексикалните знаци връзката между знака и обекта е реално съществуваща, дори физическа. Обектът задължително съществува, следователно индексът недвусмислено предполага нещо, което съществува в реалността. Всяко нещо, което приковава вниманието ни, е индекс. Всяко нещо, което ни озадачава, е индекс. Говорим ли за индекс, съществува сляп натиск, а това от своя страна е свързано с подсъзнателното.

Двамата учени Гофман и Гъмперц смятат, че езикът изпълнява индексикална функция по отношение на социалния свят: "...за Гъмперц езикът е индекс за фоновите културни разбирания (understandings), които осигуряват скрити, но важни знания за това, как да правим инференции за смисъла на изказите; за Гофман езикът е едно от символичните средства, които служат като индекс за социалните личности и взаимоотношения, които непрекъснато се създават в процеса на социално взаимодействие." (Пачев 2001: 243)

Според Гъмперц (по Пачев 2001: 236-246) участниците притежават способността да правят умозаклучения (инференции). Контекстуализиращите знаци позволяват на участниците да разчитат на непреки инференции, чрез които изграждат предположения относно контекста, целите на взаимодействието и междуличностните отношения. Инференциите се базират както на лингвистични, така и на културологични знания, а тяхната роля е да участват при декодиране на смисъла на говорещия от слушащия.

Индексикалните знаци са динамични по характер и създават интерпретативна рамка в процеса на общуване. Контекстуализиращите знаци, като специален вид индексикални знаци, често функционират в комбинация с набор (cluster) от други такива знаци и показват как трябва да се разбира даден изказ и каква е неговата риторична роля в последователния дискурс. Тези знаци са сложни и променливи и в различна степен са свързани с местните дискурсни практики (Пачев 2006: 70). Гъмперц определя понятието *контекстуализиращ знак* по следния начин: "A basic assumption is that this challenging of interpretation is effected by conversational implicatures based on conventionalized co-occurrence expectations between content and surface style. That is constellations of surface features of message form are the means by which speakers signal and listeners interpret what the activity is, how semantic content is to be interpreted and how each sentence relates to what precedes or follows. These features are referred to as contextualization cues. For the most part they are habitually used and perceived but rarely consciously noted and almost never talked about directly. Therefore they must be studied in process and in context rather than in the abstract.." (Gumperz 1972: 131)

"A contextualization cue is one of a cluster of indexical signs produced in the act of speaking that jointly index, that is, invoke, a frame of interpretation for the rest of the linguistic content of the utterance." (Gumperz, 1996: 379)

Един от видовете контекстуализиращи знаци, наред с промяната на ритъма и промяната на кода, може да бъде и конкретният избор на елемент от езиковия репертоар, например, морфологична променлива, т. е. избор на елементи от един и същи код. В този смисъл изборът на местоимение е контекстуализиращ знак. Примери за това се предлагат в анализа, който следва във втората част.

Друг тип контекстуализиращ знак (според мен тясно свързан с избора на местоимение и посочване на изпълняваната роля) е речевият акт “говорене вместо другия”. Той повдига въпроса за “промяната на структурата на участие в разговора (начина, по който говорещият и слушащият са обвързани със собствените си изкази и един с друг), за отнасянето на тази структура към социалните отношения между участниците в общуването, към извършваните социални действия и към социалната самоличност на участниците в общуването... Говоренето от името на другия е акт, в който едно лице приема (взема) ролята на друго лице. Този тип речев акт разкрива междуличностни отношения, при които говорещият (аниматорът) не само използва другия участник в разговора като база за следващия изказ, но влиза в перспективата на другия, за да произведе следващ изказ от гледната точка на този друг участник в социалното взаимодействие. По този начин говоренето вместо другия представлява “вземане ролята на другия”. (Пачев 2001: 244-245)

Като обобщение може да се каже, че говоренето вместо другия е стратегия, която служи като контекстуализиращ знак, чрез който “участниците в общуването сигнализират своята самоличност и ангажименти” (Пачев 2001: 246).

Индексикалността е широко разпространена навсякъде в езика. Интерпретацията на деиктични езикови елементи зависи от местната практика и принципи на употреба. Това ни отвежда към идеята за лингвистичната и културната относителност, но погледнати по нов начин. Проблемът за относителността може да се постави като проблем за това до каква степен и по какъв начин принципите на употреба на езика са културно относителни. Гъмпърц (1996) смята, че контекстуализиращите знаци могат да бъдат културно относителни по два начина. Първо, лингвистичните механизми могат да бъдат различни за различните говорещи на един и същ език. Второ, самото сигнализирано съдържание може да бъде различно. Гъмпърц смята още, че “езиковите знания и практики навярно са раздробени и разпределени по различен начин в една общ-

ност, пораждайки локални лингвистични относителности” (Гъмпърц по Пачев 2006: 71–72).

БЕЛЕЖКИ

¹ Споменахме за социално-психологическото гледище за *позицията*, защото допълнително прецизира понятието *роля* и е неразривно свързано с прагматическото понятие *участник в разговора*. Множеството изяви на личността могат да бъдат понякога противоречиви и това ни отвежда към проблема за диалогичността и интертекстуалността в дискурса (Чандлър, 2001). Тъй като в настоящия анализ се интересуваме от структурата на участие (в терминологията на Гофман participation framework), няма да се ръководим от понятието за *позиция*. По същата причина няма да използваме и понятието *автор* (също от терминологията на Гофман). Смятаме, че понятието *автор* би предизвикало допълнителна дискусия, защото въпросът за авторството също води към проблема за диалогичността. Танън (1989: 99) обяснява, че дори и предадената чужда реч не се предава дословно, а се пресъздава творчески от говорещия, следователно не можем да говорим за *аниматор*, който просто произнася нечии чужди думи. Независимо дали чуждата реч е предадена дословно, или не, мотивите за нейното пресъздаване от говорещия могат да бъдат различни, а това я прави достойни на този, който я произнася, или отклик на нещо, казано преди. Тези проблеми не се разглеждат тук.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бритиш нешънъл корпъс 1995:** The British National Corpus, OUP, 1995 (BNC).
2. **Гофман 1981:** Goffman E, Forms of Talk in: Taylor, Wetherell and Yales, 2001, Discourse Theory and Practice: A Reader. Sage Publications, 2001.
3. **ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовин език, т. 2/ Морфология, София, 1983.
4. **Гъмпърц 1982:** Gumperz, J. Discourse Strategies. Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
5. **Гъмпърц и Левинсън 1996:** Gumperz, J. and Levinson, S., eds. Rethinking Linguistic Relativity. Cambridge University Press, 1999.
6. **Дейвис и Харе:** Davis, B. and Harre, R. Positioning: The Discursive Production of Selves. <http://www.massey.ac.nz/~alock/position/position.htm>.
7. **Илиева 2004:** Илиева, М. Българинът в своите местоимения. В. Търново: Св. Св. Кирил и Методий”, 2004.
8. **Лайънс 1977:** Lyons, John. Semantics, vol.2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

9. **Левинсън 1987:** Levinson S. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
10. **Мюлхойслер и Харе 1990:** Muhlhauser, P., Harre, R. Pronouns and people: the linguistic construction of social and personal identity. Oxford: Basil Blackwell, 1990.
11. **Ницолова 1986:** Ницолова, Р. Българските местоимения. София: Наука и изкуство, 1986.
12. **Пачев 2001:** Пачев А. “Социолингвистика и прагматика: някои теоретични проблеми”. В: Прагматика на текста, поредица “Българско езиковедно знание”, акад. изд. “Проф. М. Дринов”, София 2001, стр. 208-275.
13. **Пачев 2006:** Пачев А. Езиковите общности в условията на европеизация и глобализация. София, Сема РИШ, 2006.
14. **Пашов 1989:** Пашов П. Практическа българска граматика. София: ДИ “Народна просвета”, 1989.
15. **Странг 1968:** Strang B. Modern English Structure. Edward Arnold, 1968.
16. **Танън 1989:** Tannen D. Talking Voices: repetition, dialogue and imagery in conversational discourse. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
17. **Уейлс 1996:** Wales, K. Personal pronouns in present-day English. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
18. **Унгерер и Шмит 1996:** Ungerer, F. and Schmidt, H. J. An Introduction to cognitive linguistics. Longman, 1996.
19. **Хаймс 1977:** Dell Hymes. Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic approach. University of Pennsylvania Press, 1977.
20. **Халидей и Хасан 1976/1993:** Halliday, M. A. K., Hasan, R. Cohesion in English. London: Longman, 1993.
21. **Хъдзън 1980/1991:** Hudson, R. A. Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
22. **Чандлър 2001:** Chandler, D. Semiotics for Beginners. Routledge, 2001
Електронен вариант:
<http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/semiotic.html>.